

ΘΕΟΙ ΚΑΙ ΗΡΩΕΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΔΗΜΟ «ΚΕΦΑΛΗ»

Ο τίτλος της μελέτης αυτής είναι συμβατικός, γιατί είναι από τα πράγματα αδύνατο να οριοθετηθεί με απόλυτη σιγουριά και ακρίβεια η γεωγραφική έκταση, που κρατούσε ο δήμος Κεφαλής,¹ και πολύ περισσότερο γιατί πιστεύουμε ότι απαρτιζόταν από περισσότερους από έναν οικισμούς, διάσπαρτους ανάμεσα στο Πάνειο όρος (άλλοιώς, μεταγενέστερα, Κερατοβούνι) και στο χαμηλό βουνό του Κουβαρά, στο επίσης χαμηλό βουνό που βρίσκεται επάνω από το χωριό Πέτα και ως τις χαμηλότερες απολήξεις του Κερατοβουνίου και των ομοίων του Οβριοκάστρου στην Ντάρδιζα. Από αυτούς τους οικισμούς κατά καιρούς άλλοι δημιουργούνταν και άκμαζαν και είχαν την πρωτοβουλία στην κοινωνική και εμπορική ζωή της περιοχής και άλλοι παράκμαζαν και έπεφταν στην αφάνεια. Φαίνεται μάλιστα — και αυτό το τονίζουμε πιά κάτω— ότι ο παλιότερος οικισμός, που έφτανε στους Μυκηναϊκούς χρόνους, βρισκόταν στη Μεγάλη Αυλή. Με την πάροδο του χρόνου όμως μετατοπίστηκε τό κέντρο πρὸς τὰ νότια και ανατολικά και διασπάστηκε στην περιοχή του Αγίου Σεραφείμ, στο Μεσοχώρι ή Μεσοχωρί, στο Ρουτζέρι, στο Σιγκίνι, στη Ντάρδιζα και στην Παναγία Γκαρικά.² Οι λόγοι της μετατοπίσεως του κέντρου της δραστηριότητας των κατοίκων ασφαλώς συνδέονται με την ακμή της εκμεταλλεύσεως των μεταλλείων και την ευκολότερη διέξοδο των κατοίκων της περιοχής στη θάλασσα. Τα μεταλλεία βρισκόνταν πολύ κοντά στους νέους οικισμούς και οι διάφοροι κολπίσκοι του Δασκαλιού,³ όπου ήταν ο δήμος Πόταμοί, συνετέλεσαν σε αυτή τη μετατόπιση του κέντρου. Εξάλλου άλλοι τοποθετούν αλλού το δήμο Κεφαλής⁴ και μάλιστα σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή, χωρίς να κάνουν καμιά διευκρίνιση ανάμεσα στις λέξεις *οικισμός* για τους Μυκηναϊκούς χρόνους, *πόλη* για τους μεταγενέστερους και *δήμος* για την εποχή του Κλεισθένη και μετά, που αποτελούσε μάλιστα μια ενιαία πολιτική μονάδα. Αντίθετα στο «δήμο Κεφαλής» δίνουν μια ευρύτερη χρονικά σημασία, από τη Μυκηναϊκή εποχή ως το τέλος της αρχαιότητας, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Επομένως —για να επανέλθουμε στον τίτλο της μελέτης μίας— θα ήταν πιο σωστός ένας άλλος τίτλος: «Θεοί και ήρωες, που λατρεύονταν στον αρχαίο δήμο Κεφαλής και σε μια ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτόν και ίσως σε άλλους πλησιόχωρους οικισμούς».

Όμως, ο τίτλος αυτός δεν ενδείκνυται, γιατί είναι μακροσκελής, όσο κι αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και είναι πιο ακριβής. Με πολλές πιθανότητες λοιπόν εντοπίζουμε στη μελέτη αυτή το Μυκηναϊκό οικισμό και την καλλιεργήσιμη γη του, την μετέπειτα πόλη με τη γεωργική έκτασή της και τέλος το δήμο Κεφαλής με την πολιτική του σημασία. Έχουμε αρχαίες μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρουν σαφώς ότι ο τάδε θεός λατρευόταν στο δήμο Κεφαλής.⁵ επίσης αρχαίες πηγές, οι οποίες σημειώνουν καθαρά ότι ο τάδε ήρωας λατρευόταν από τους κατοίκους της Κεφαλής, ωστόσο όμως είναι φανερό ότι οι μαρτυρίες αυτές, τις περισσότερες φορές, ανάγονται σε παλιότερους από τη χρονολογία τους χρόνους. Πάντως οι επιγραφικές μαρτυρίες, που αναφέρουν τον τύπο «Κεφαλήθεν», όπως π.χ. Μνησιμάχη / Καλλιμάχου / θυγάτηρ / Κεφαλήθεν ή άλλη επιγραφή, Πυθόδωρος / Νουμηνίου / Κεφαλήθεν / Κτησίκλεια Ναυκράτου / Κεφαλήθεν θυγάτηρ / Πυθόδωρου γυνή ή άλλη επιγραφή, Ίεροφών / Κεφαλήθεν / Λυκούργος / Ίεροφώντος / Κεφαλήθεν ή, τέλος άλλη επιγραφή, Δημοχάρης / Δημοχάρους / Κεφαλήθεν ή άλλη επιγραφή, ὄρος / τεμένους / Ἀφροδίτης / Κεφαλήθεν κλπ., ανάγονται στους χρόνους, που άκμαζε ο δήμος Κεφαλής, δηλ. από τον Κλεισθένη και μετά⁶ και όπως αναφέρει ο εκδότης τους γύρω στον 4ο αι. π.Χ.

Όσον αφορά το δήμο Κεφαλής τον τοποθετούμε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, στη περιοχή του Αγίου Σεραφείμ, προς το λόφο του Μύλου, στην περιοχή Βηλαρά, τη Βαλμέσα και τα τελευταία σπίτια της Κερατέας, προς τη λεωφόρο Αθηνών - Σουνιού.⁷ Αυτή η τοποθέτηση του αρχαίου δήμου Κεφαλής δεν αποκλείει την άποψή μας, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, ότι ο οικισμός-πόλη απαρτιζόταν από περισσότερους μικρούς οικισμούς, που μάλιστα κατά καιρούς κάποιος από αυτούς θα έπαιζε πρωταρχικό ρόλο στην κοινωνική και εμπορική κίνηση της περιοχής. (Πρβλ. τα μεταγενέστερα τοπωνύμια Μεσοχώρι ή Σοχώρι,⁸ τα οποία ανήκουν στον ίδιο οικισμό, που, κατά τη γνώμη μας, άκμασε χρονικά μετά από τους οικισμούς της Μεγάλης Αυλής και του Αγίου Σεραφείμ.)

Αν μάλιστα συνδέσουμε τα παραπάνω με το φερόμενο από την προφορική παράδοση ως Αδριάνειο Υδραγωγείο,⁹ που οι αγωγοί του υδρεύουν, εν μέρει μέχρι σήμερα, τη σημερινή Κερατέα, τότε η άποψή μας για την τοποθέτηση του αρχαίου δήμου της Κεφαλής στην προαναφερόμενη τοποθεσία, γίνεται πιο σίγουρη. Κατά λογική συνέπεια και τα ιερά συνδέονταν κάθε φορά με την ακμή κάποιου οικισμού από αυτούς που αποτελούσαν το δήμο Κεφαλής. Γι αυτό και έχουμε ιερά στη Μεγάλη Αυλή, ίσως τα αρχαιότερα, στον Άγιο Σεραφείμ ύστερα, στη Ντάρδιζα-Παναγία Γκαρικά και τέλος στο Ρουτζέρι.

Ο δήμος αυτός κατά την παράδοση πήρε την ονομασία του από τον Κέφαλο, θεμελιωτή και πρώτο βασιλιά του προϊστορικού Θορικού.¹⁰ Αλλά

αυτό που παραβλέπεται από τους μέχρι τώρα ερευνητές είναι ότι ο δήμος ως πολιτική μονάδα, όπως άλλωστε και οι άλλοι δήμοι της Αττικής, εμφανίζεται στην ιστορία με τον Κλεισθένη (507 π.Χ.). Όμως τότε πώς λεγόταν η αντίστοιχη πόλη πριν από τον 6ο αι. π.Χ. και ακόμη πώς λεγόταν ο αντίστοιχος οικισμός της Μυκηναϊκής εποχής; Χωρίς να είναι απόλυτα εξακριβωμένο και σίγουρο, ενδέχεται ο Μυκηναϊκός οικισμός και στη συνέχεια αυτού η πόλη, να είχε τό ίδιο όνομα με το μεταγενέστερο δήμο ή να είχε το όνομα Κυρτέα.¹¹ Κάποιες ελάχιστες ενδείξεις πάντα υπάρχουν για αυτή την τελευταία άποψη. Ωστόσο μας είναι άγνωστες οι αρχές του δήμου αυτού. Μπορούμε να υποθέσουμε με κάποια σιγουριά ότι τον 8ο αι. π.Χ. υπήρχε η πόλη αυτή και φυσικά αυτό δεν αποκλείει την ύπαρξή της και παλιότερα. Πράγματι έχουμε μικρές ενδείξεις υπάρξεως στην περιοχή αντίστοιχου οικισμού¹² και κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Όπως είναι φυσικό, ένας οικισμός, ή μιὰ πόλη, ή ένας δήμος, είχε τους θεούς και τους ήρωές του,¹³ όπως είχε ακόμη και τα ιερά στα οποία λατρεύονταν οι θεοί. Θα βρούμε τους θεούς και τους ήρωες, που λατρεύονταν στο δήμο Κεφαλής, δηλ. από το 507 π.Χ. ως την εποχή που σήμανε το τέλος του δήμου αυτού ως πολιτικής μονάδας και γενικά ως το τέλος των αρχαίων χρόνων.¹⁴ Η εξέταση αυτή θα γίνει σε συνάρτηση με τα ιερά των θεών, όπου η τοπογραφική έρευνα επέτρεψε κάτι τέτοιο. Δεν είναι δυνατό στη μελέτη αυτή να περιληφθούν όλοι οι θεοί, γιατί λείπουν οι αρχαίες μαρτυρίες. Ωστόσο μπόρεσα να συγκεντρώσω στοιχεία για αρκετές λατρείες θεών, με τα —υποθετικά— αντίστοιχα ιερά τους. Η αρχαιολογική έρευνα, που ως τώρα είναι ανυπάρκτη, ίσως προσθέσει και άλλους θεούς. Σύμφωνα με κάποια προσωπική αξιολόγηση ή σειρά σπουδαιότητας (αν θα μπορούσε να επιτραπεί η έκφραση), οι θεοί που λατρεύονταν στην περιοχή του δήμου Κεφαλής ήταν οι: *Απόλλων*, *Ήρα-Ειλειθυία*, *Αφροδίτη*, *Δήμητρα* και *Κόρη (Περσεφόνη)*, *Παν*, *Διώνσος*, *Άρτεμις-Κωλιάς*, *Ασκληπιός*. Από τους ήρωες είναι γνωστοί οι *Διόσκουροι*, ο *Κέφαλος*, οι *Μεδοντίδες*.

Οι Θεοί και τα Ιερά τους.

Απόλλων. Οι κάτοικοι του αρχαίου δήμου Κεφαλής είχαν σε ιδιαίτερη τιμή τον Απόλλωνα. Σε επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. μαρτυρείται ότι υπήρχε ιερό του Απόλλωνος Εβδομέιου.¹⁵ Η επιγραφή έχει ως εξής: «ιερόν Ἄπολλονος Ἐβδομέιου φρατρίας Ἀχνιαδῶν.»¹⁶ Ως γνωστόν ο θεός του φωτός, μαζί με τις άλλες προσωνομίες του, είχε την προσωνομία Εβδόμειος ή Εβδομαγέτας ή Εβδομαγένης ή Εβδομαγενής, γιατί γεννήθηκε την εβδόμη ημέρα του μηνός Θαρρηλιώνος, ο οποίος αντιστοιχούσε με το δικό μας Μάιο-Ιούνιο. Σχετικά με την τοποθεσία, όπου ήταν χτισμένο το ιερό του Απόλλωνος ο ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟΣ γράφει: «Υποτίθεται ότι ανε-

γείρετο (ο ναός του Απόλλωνος εις τας αυλάς των εν Κεραταία οικιών (των κκ. Αρ. Θωμοπούλου και Ευαγ. Παναγιωταράκου σήμερον Αγ. Παναγιώτου). Διότι από εκεί εξήχθησαν προ τινος ογκώδεις τετράγωνοι εξ αργίλου λίθοι, αποτελούντες τον στηλοβάτην και στερεοβάτην του ποτε ναού». ¹⁷ Εντελώς υποθετικά, γιατί δεν έχω ακόμη ασφαλείς ενδείξεις, τοποθετώ και εγώ το ναό του Απόλλωνος στην περιοχή Σιγκίνι, όπου υπάρχουν επιφανειακά ερείπια τμήματος τοίχου ενός μεγαλοπρεπούς οικοδομήματος σε ύψος περίπου 1,50 μ. και πάχος 60 εκ. περίπου. ¹⁸ (Βλ. φωτογραφία 8). Όπως με πληροφόρησαν άνθρωποι που γνωρίζουν την αρβανίτικη γλώσσα, η λέξη Σιγκίνι εξηγείται ως Άγιος Ιωάννης και επομένως σημαίνει τον χριστιανικό ναό του Αγίου Ιωάννη. Αρχαιολογικές ανασκαφές δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα, (πράγμα που είπαμε και πιο πάνω), οι οποίες θα έριχναν φως στο ζήτημά μας, όπως επίσης δεν έχουν γίνει αρχαιολογικές ανασκαφές σε καμιά από τις περιοχές, που συνδέονται με τον αρχαίο δήμο της Κεφαλής. Οι χριστιανικές εκκλησίες συνήθως χτίζονταν σε περιοχές, όπου υπήρχαν αρχαίοι ειδωλολατρικοί ναοί ή ερείπια ειδωλολατρικών ναών και πολλές φορές μάλιστα για την ανοικοδόμηση μιας χριστιανικής εκκλησίας χρησιμοποιούσαν μέλη των αρχαίων ναών. ¹⁹ Έτσι και εδώ ο ειδωλολατρικός ναός του Απόλλωνος, με τη διάδοση της χριστιανικής θρησκείας στον αρχαίο δήμο Κεφαλής, είναι πολύ πιθανό να αντικαταστάθηκε από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, τον οποίο οι αρβανιτόγλωσσοι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούσαν για να επισημάνουν την περιοχή, κι όταν ακόμη είχε καταστραφεί η παλιά εκκλησία του Αγίου.

Ήρα. Ιερό στον αρχαίο δήμο Κεφαλής είχε επίσης η Ήρα-Ειλειθυία. ²⁰ Για τη θεά αυτή έχουμε επιγραφική μαρτυρία του 400 π.Χ. (;) περίπου από την Κερατέα. Η επιγραφή έχει ως εξής: «ὄρος τεμένους Ἴρας Εἰλειθυίας.» ²¹ Από τον εκδότη της επιγραφής πληροφορούμαστε ότι αυτή ήταν εντοιχισμένη στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής. Ο ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟΣ στο βιβλίο του δεν αναφέρει τίποτε σχετικά, ούτε και εγώ μπόρεσα να επισημάνω την επιγραφή αυτή στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής. Ενδεχομένως να έχει καλυφθεί από τα αλλεπάλληλα ασβεστώματα ή να έχει αποκολληθεί από την αρχαιολογική υπηρεσία και να έχει μεταφερθεί στο επιγραφικό μουσείο της Αθήνας. Πού ακριβώς βρισκόταν το τέμενος της Ήρας-Ειλειθυίας είναι άγνωστο. Και εδώ θεωρώ πολύ πιθανό ότι βρισκόταν στην περιοχή της σημερινής Αγίας Παρασκευής (Βλ. φωτογραφία 9), στην εκκλησία της οποίας διαπιστώνει κανείς εγκαταλειμμένες δυο κολώνες από παλαιότερο χριστιανικό ναό και πληροφορούμαστε για την εντοιχισμένη επιγραφή, που δεν μπορέσαμε να επισημάνουμε. ²² Το τέμενος της Ήρας θα πρέπει να είχε ικανή έκταση, ώστε να χρησιμοποιηθεί για την οριοθέτηση αυτής ο συνηθισμένος στην αρχαιότητα «ὄρος».

Αφροδίτη. Για τη λατρεία της Αφροδίτης έχουμε συγκεκριμένη μαρτυρία ότι αυτή η θεά λατρευόταν στον αρχαίο δήμο Κεφαλής. Σε επιγραφή, που βρέθηκε κοντά στην Κερατέα²³ (πού ακριβώς δεν αναφέρει ο εκδότης) και που χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ., αναφέρεται ρητά: «ἄορος τέμενους Ἄφροδίτης Κεφαλήθεν». Αξιοσημείωτο είναι ότι και ο SOLDERS, αλλά και ο ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, παραλείπουν τη λέξη «τέμενους». Ίσως να πρόκειται για αβλεψία του πρώτου, τήν οποίαν ακολούθησε και ο δεύτερος. Είναι γνωστό ότι στο βωμό του ιερού της Αφροδίτης είχαν ορκιστεί οι διαιτητές, που μνημονεύονται στο λόγο του Ισαίου για τον κλήρο του Μενεκλέους, όπως επίσης και οι αντιδικοί, οι οποίοι υπόσχονταν στη θεά ότι θα σέβονταν τη διαιτησία. Το σχετικό χωρίο έχει ως εξής: «ἐκείνοι ὁμόσαντες ἡμῖν πρὸς τῷ βωμῷ τῷ τῆς Ἄφροδίτης τῆς Κεφαλήσι τὰ συμφέροντα γνῶσεσθαι, διήτησαν ἡμᾶς ἀποστῆναι.»²⁴

Και αυτός ο ναός είναι άγνωστο πού ακριβώς βρισκόταν. Ο Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, στηριζόμενος προφανώς στον HANS-GÜNTHER BUCHHOLZ, γράφει: «Στη βόρεια πλαγιά ενός υψώματος μεταξύ Κερατέας και Μεσοχωρίου υποτίθεται πως βρισκόταν το ιερό των Διοσκούρων, που αναφέρει ο Πausanias, και ένα ιερό της Αφροδίτης, γνωστό από όρο που βρέθηκε στην Κερατέα.»²⁵ Αντίθετα από αυτόν ο ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟΣ, τον οποίο δεν αναφέρει πουθενά ο Παπαχατζής, γράφει: «εις την Κεφαλήν ακόμη ελατρεύετο και η ωραιοτάτη Αφροδίτη, η θυγάτηρ του Διός και της Διώνης... εδώ δε που και ακριβώς εις την θέσιν Βηλαρά είχε και τέμενος αυτή, ως μαρτυρεί επιγραφή τις ενταύθα ευρεθείσα.»²⁶ Κατά τον ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟ η επιγραφή αυτή ήταν εντοιχισμένη στην είσοδο του σπιτιού του Ανδρέα Ανδρέου, πρώην Ιω. Ζώτη.²⁷ Δυστυχώς δεν μπόρεσα παρά τις προσπάθειές μου, να διακριβώσω το σπῆτι αυτό και την εντοιχισμένη σ' αυτό επιγραφή. Αποκλείοντας την άποψη του Παπαχατζή σχετικά με την τοποθεσία του ιερού της Αφροδίτης, δέχομαι ότι ο ναός της Αφροδίτης έπρεπε να βρισκόταν κάπου στην τοποθεσία Βηλαρά και πιο συγκεκριμένα στην τοποθεσία όπου είναι χτισμένο το εκκλησάκι του Αγίου Σεραφείμ. Πράγματι στον Άγιο Σεραφείμ διακρίνει κανείς διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, από αρχαίο προφανώς ναό, ριγμένα και εγκαταλειμμένα δίπλα στο εκκλησάκι του Αγίου και σε μια ακτίνα πεντακοσίων περίπου μέτρων. (Βλ. φωτογραφίες 10, 11, 12). Η άποψή μου αυτή, που είναι πιο πιθανή από τις άλλες, ενισχύεται από το γεγονός ότι η περιοχή του Αγίου Σεραφείμ, πού συμπίπτει περίπου με την περιοχή του Βηλαρά, είναι αυτή στην οποία βρέθηκε η επιγραφή, που αναφέρει το τέμενος της Αφροδίτης.²⁸

Στο χωματόδρομο, μπροστά από τον Άγιο Σεραφείμ, νομίζω ότι σώζεται ακόμη σήμερα ένα τμήμα αρχαίου λιθόστρωτου δρόμου, ο οποίος οδηγούσε στους νότιους δήμους της Αττικής, από την Κεφαλή στους Ποταμούς, στο Θόρικο και το Σούνιο.

Δήμητρα και Κόρη (Περσεφόνη). Για τις δυο αυτές θεότητες δεν έχουμε καμιά σαφή μαρτυρία. Οι διάφοροι συγγραφείς, στηριζόμενοι στην επιγραφή, που βρέθηκε στην Κερατέα, και γράφει: «ήρος τεμένους τοίν θεοίν»,²⁹ υποστηρίζουν ότι αναφέρεται στο ιερό των Διοσκούρων, οι οποίοι λατρεύονταν με απόλυτη σιγουριά στο Θόριχο,³⁰ ενώ άλλοι ότι αναφέρεται στη Δήμητρα και τη Κόρη.³¹ Ο όρος αυτός ωστόσο είναι όμοιος με τον όρο, που βρέθηκε στο Θόριχο, στον οποίο λατρεύονταν η Δήμητρα και η Κόρη.³² Και όπως η Δήμητρα και η Κόρη της λατρεύονταν στον Θόριχο, έτσι οι δυο αυτές θεότητες λατρεύονταν και στο δήμο Κεφαλής. Χωρίς, δυστυχώς, να είμαι σε θέση να το αποδείξω, δέχομαι ωστόσο ότι στον αρχαίο δήμο Κεφαλής λατρεύονταν πράγματι η Δήμητρα και η Κόρη, που ενδεχομένως αντικατέστησαν τους αρχαιότερους θεούς Διοσκούρους και φυσικά για ένα χρονικό διάστημα τα δυο αυτά ζεύγη θεοτήτων λατρεύονταν παράλληλα. Ως γνωστόν οι Διόσκουροι, μαζί με όλες τις άλλες ιδιότητες που είχαν, ήταν και θεοί της καρποφορίας και ευκαρπίας της γης. Ο δήμος Κεφαλής ήταν ένας γεωργικός δήμος, με αρκετά μεγάλη και εύφορη πεδιάδα και επομένως έπρεπε να λάτρευε τη Δήμητρα, τη θεά της γεωργίας, αλλά και, τολμώ ακόμη να υποθέσω, ότι ίσως ο Άγιος Δημήτριος αντικατέστησε τη λατρεία της Δήμητρας στον αρχαίο δήμο Κεφαλής, μετά τη διάδοση του Χριστιανισμού στην Αθήνα και την Αττική, και είναι σήμερα ο πολιούχος της κωμοπόλεως Κερατέας.³³ Όσο για το ότι ο δεικνός αριθμός της επιγραφής προϋποθέτει άρρενες δήθεν θεούς, νομίζω πως αυτό δεν είναι απόλυτο, ούτε αποκλείει το γνωστό άλλωστε και από τη γραμματική ότι στην αρχαιότητα υπήρχαν οι δυο τύποι ο θεός και η θεός.³⁴

Πού όμως βρισκόταν ο ναός της Δήμητρας και της Κόρης; Ενδεχομένως ο αρχαίος ειδωλόλατρικός ναός να βρισκόταν στην περιοχή γύρω από το ναό του Αγίου Χαράλαμπου και φυσικά πολύ κοντά στο σημερινό ναό του Αγίου Δημητρίου. (Βλ. φωτογραφία 13).

Παν. Για τη λατρεία του Πανός στο δήμο Κεφαλής δεν έχουμε καμιά άμεση αρχαία μάρτυρία. Όμως το σπήλαιο του Πανός,³⁵ καθώς και το παράγωγό του «Πάνειον όρος» μαρτυρούν ότι στο σπήλαιο με κάθε πιθανότητα λατρεύονταν ο τραγοπόδαρος θεός Παν. Γιατί το σπήλαιο, από ευρήματα που συγκεντρώθηκαν σ' αυτό, φαίνεται ότι ήταν γνωστό από την «ελληνική αρχαιότητα».³⁶ Ο ΙΩ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ γράφει: «Εντός του κλασικού (sic) υλικού του σπηλαίου Κερατέας εις το πρώτο διαμέρισμα ανευρέθησαν τεμάχια αρχαίων αγγείων. Μεταξύ αυτών χαρακτηριστικόν είναι το παραπλεύρως εικονιζόμενον έκκεντρον (sic) τοιούτο εις φυσικό μέγεθος (sic) χρώματος καστανομέλανος.»³⁷ Ανασκαφές στο σπήλαιο δεν έχουν γίνει, ούτε και έχει αξιοποιηθεί αυτό,³⁸ το οποίο περικλείεται τώρα— όπως με πληροφόρησαν— στο στρατόπεδο της μοίρας αεροπορίας, που έχει δημιουρ-

γηθεί εκεί. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την αρχαιότητα υπήρχε νοτιότερα και δεύτερο μεγάλο σπήλαιο, του οποίου η οροφή είναι γκρεμισμένη. Τα ίχνη αυτού διακρίνονται καθαρά στη φάραγγα, που δημιουργήθηκε στην κοίτη μικρής κοιλάδας. Οι ανασκαφές πολλά θα είχαν να μας προσφέρουν για τα δυο αυτά σπήλαια. Έμμεση μαρτυρία, θεωρώ ότι είναι αυτή του Στράβωνα, η οποία πρέπει να αναφέρεται σε ένα από αυτά τα σπήλαια, πιθανόν στο πρώτο, ο οποίος μνημονεύει το σπήλαιο του Πανός ως ιερό («Πάνειον ιερόν» ή «Πανείον»)³⁹, άπ' όπου και η μέχρι σήμερα ονομασία του όρους αυτού ως Πανί(το), με τροποποιημένη λόγω του ομήχου σημασία.⁴⁰ Το γεγονός ότι ο Στράβων αναφέρει το σπήλαιο από την περιοχή της Αναβύσσου, γιαυτό και το τοποθετεί στην περιοχή της Αναβύσσου (αρχ. Αναφλύστου), δεν έχει σημασία, γιατί ως γνωστόν ο Στράβων σημειώνει τους δήμους της νότιας και ανατολικής παραλίας, αλλά και το σπήλαιο βρίσκεται από την πλευρά του όρους που βλέπει προς την Ανάβυσσο και ασφαλώς είναι ορατό από αυτή την πλευρά. Ίσως μάλιστα και το σύγχρονο εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής στο Πανί, ορατό και αυτό από την πλευρά της Αναβύσσου, στην περιοχή της οποίας συναντούμε αξιόλογες ενδείξεις λατρείας άλλων θεοτήτων, να σχετίζεται με τη λατρεία του Πανός στο σπήλαιο κατά την αρχαιότητα.⁴¹

Διόνυσος. Για τη λατρεία του Διονύσου δεν έχουμε καμιά αρχαία μαρτυρία.⁴² Διάφοροι άλλοι, έμμεσοι λόγοι, μας πείθουν ότι πράγματι στο σημερινό Διόνυσο έπρεπε να λατρευόταν ο αρχαίος θεός Διόνυσος. Πρώτα, γιατί η περιοχή, πριν φθάσουμε στο Διόνυσο, από την αρχαιότητα ως σήμερα, ήταν γεμάτη με αμπέλια και άρα ο θεός του κρασιού θα είχε στο περιβάλλον του κάποιο ιερό, όπου θα λατρευόταν.⁴³ Ύστερα —όπως βλέπουμε— διατηρείται ακόμη και σήμερα το τοπωνύμιο «Διόνυσος» για την περιοχή, όπως και για το βουνό του Κουβαρά, το γνωστό μας «Διονυσοβούνι». Στο Διόνυσο λοιπόν θα πρέπει να υπήρχε ανάλογο ιερό.⁴⁴ Τοπογραφικές έρευνές μας στη περιοχή έδειξαν πράγματι την ύπαρξη παλαιού χριστιανικού ναού, πού κατά πληροφορίες τιμώταν στο όνομα του Αγίου Διονυσίου. Αλλά και κάτω από αυτόν, αν κρίνω από χτισμένους ογκολίθους, πρέπει να υπήρχε προχριστιανικό οικοδόμημα, που δεν αποκλείεται να ανήκε στον αρχαίο θεό Διόνυσο. (Βλ. φωτογραφίες 14, 15). Τα ερείπια αυτά απέχουν τριακόσια περίπου μέτρα από την είσοδο της κατασκήνωσης του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών και πολύ κοντά σε πλούσια πηγή, στην οποία οδηγεί μισοκατεστραμμένος χωματόδρομος. Η πηγή βρίσκεται στο μυχό απότομης χαράδρας και έχει αξιοποιηθεί τελευταία δίνοντας νερό στο κοντινό μοναστήρι της Κρόνιζας. Έχει χτιστεί επάνω στην πηγή οικίσκος, όπου έχουν τοποθετηθεί τα σχετικά μηχανήματα αντλήσεως. Δέκα περίπου μέτρα επάνω από την πηγή υπάρχει επίσης παλαιό πηγάδι. Όπως όμως και να έ-

χει το πράγμα εκεί πρέπει να υπήρχε κάποιο ιερό, όλες δε οι ενδείξεις συγκλίνουν σε τούτο, ότι το ιερό πρέπει να ανήκε στον Διόνυσο. Ο ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ αναφέρει εσφαλμένα στο βιβλίο του (Παυσανίου Αττικά, χάρτης σ. 406) το παρακείμενο μοναστήρι ως μοναστήρι της Κακής Σκάλας,⁴⁵ ίσως λόγω συγχύσεως με την ομώνυμη της έξω από τα Μέγαρα και στο δρόμο προς την Κινέττα, στην Μεγαρίδα, γιατί είναι γνωστόν ότι το μοναστήρι πήρε την ονομασία του από την Κακή Θάλασσα. Ούτε εξάλλου το μοναστήρι είναι του Αγίου Διονυσίου, όπως γράφει ο Παπαχατζής, αλλά της Παναγίας της Πευκοβουνογιάτρισσας.

Άρτεμις. Στην περιοχή του αρχαίου δήμου Κεφαλής λατρευόταν και η Άρτεμις-Κωλιάς. Σαφείς αρχαίες μαρτυρίες δεν έχουμε, έχουμε όμως πολλές ενδείξεις ότι στο Πάνειον όρος, «στη μεγάλη σπηλιά μέ σταλακτίτες του Ολύμπου»,⁴⁶ βρισκόταν λατρευτικό παράρτημα της Αρτέμιδος-Κωλιάδος. Ασφαλώς θα πρέπει νά αναζητηθεί ο ναός της Αρτέμιδος στην περιοχή της Ζωοδόχου Πηγής.⁴⁷ Από πρόχειρες έρευνες στην περιοχή αυτή διαπιστώθηκε μια επιγραφή, που έχει δημοσιεύσει ο MILCHHÖFER⁴⁸, γραμμένη επάνω σε πελώριο βράχο, βυθισμένο εξολοκλήρου μέσα στη γη, η οποία με στρογγυλά μεγάλα γράμματα, αναφέρει τα εξής:

ΟΡΟΣ ΛΑΟΔΙΚΗΣ / ΑΝΤΙΟΧΗΣ

Σχετικά πρόχειρα έχω να σημειώσω, ότι η Λαοδική μάλλον συνδέεται με την Άρτεμιν και ανήκει στις Υπερβόρειες παρθένους, γνωστές από τους αρχαίους συγγραφείς και κυρίως από τον Ηρόδοτο⁴⁹ και λιγότερο από τον Παυσανία.⁵⁰ Τούτο είναι μια ένδειξη όχι μόνον ότι εκεί λατρευόταν η Άρτεμις-Κωλιάς, αλλά τιμώταν και η Υπερβόρεια παρθένος, η Λαοδική, που τα όρια του ιερού της είχαν χαραχθεί επάνω στο βράχο.⁵¹ Το σχετικό χωρίο του Στράβωνος έχει ως εξής: «περί δὲ Ἀνάφλυστόν ἐστὶ καὶ τὸ Πανείον καὶ τὸ τῆς Κωλιάδος Ἀρτέμιδος ἱερόν...»⁵² Η αναφορά της Αναβύσσου από τον Παυσανία δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει, γιατί πράγματι το ιερό της Αρτέμιδος ασφαλώς θα βρισκόταν στο πλάτωμα της Ζωοδόχου Πηγής και επομένως θα ήταν ορατό από την Αναβύσσο, από όπου θα το είδε ο Παυσανίας, όχι όμως και από την περιοχή της Κερατέας.

Ασκληπιός. Υπάρχει η πιθανότητα στον αρχαίο δήμο Κεφαλής να λατρευόταν ο Ασκληπιός.⁵³ Όμως προς το παρόν δεν έχουμε συγκεκριμένη αρχαία μαρτυρία. Χωρίς να θέλουμε να συνδέσουμε τον Ασκληπιό με κάποιο συγκεκριμένο ναό στην Κεφαλή, θεωρούμε σκόπιμο να σημειώσουμε την ανακάλυψη ερειπίων από θεμέλια αρχαίου οικοδομήματος, ίσως ναού. Στο Ρουτζέρι και σε απόσταση 300 περίπου μέτρων σε ευθεία γραμμή από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο Κερατέας-Κακή Θάλασσας, στην πρώτη χωμά-

τινη πάροδο, αριστερά, μετά το κτήμα του Πάσχου, ανακαλύφθηκαν θεμέλια, που πιστεύω ότι ανήκουν σε αρχαίο ναόσχημο οικοδομήμα (Βλ. φωτογραφία 16), όπου διακρίνεται μέρος από τη θεμελίωση του οικοδομήματος). Φαίνεται ότι τα θεμέλια αυτά προχωρούν σε κάποιο βάθος, γι' αυτό τα καλλιεργητικά τρακτέρ δεν μπόρεσαν να ξεθεμελιώσουν και τα τελευταία υπολείμματα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μπροστά από το ναό επισημάνθηκαν μικρά ίχνη από χτιστό πιθάρι μέσα στη γη, το οποίο υποθέτω ότι είναι βόθρος ή ιερός αποθέτης.⁵⁴ (βλ. φωτογραφία 17 και σχεδιάγραμμα του ναόσχημου οικοδομήματος εικ. 18).

Οι ήρωες και τα Ιερά τους.

Εκτός από τα παραπάνω ιερά στο δήμο Κεφαλής υπήρχαν και άλλα στα οποία λατρεύονταν οι ήρωες.⁵⁵ *Ηρωες* ονομάζονταν οι άνθρωποι, που είχαν παίξει παλιότερα ένα σημαντικό ρόλο στην πολιτική, πολεμική ή θρησκευτική ζωή του τόπου και με την πάροδο του χρόνου είχαν ηρωοποιηθεί και, άλλος λιγότερο άλλος περισσότερο, είχαν περάσει στο χώρο του μύθου. Πολλά από αυτά τα ηρωικά πρόσωπα είχαν κατακτήσει συμβολικά και συνήθως παραλαμβάνονταν από τη μυθική παράδοση από τους ποιητές και τους άλλους συγγραφείς της αρχαιότητας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ηρωοποίηση και η σύνδεση και λατρεία της Ιφιγένειας με τη θεά Άρτεμιν στην οποία, καθώς λέγεται, υπήρξε η πρώτη της ιέρεια στη Βραυρώνια.⁵⁶ Στο δήμο Κεφαλής λατρεύονταν οι Διόσκουροι, ο Κέφαλος, οι Μεδοντίδες.

Διόσκουροι. Ο Πausανίας μας πληροφορεί ότι στον αρχαίο δήμο Κεφαλής λατρεύονταν κατεξοχήν οι Διόσκουροι, τους οποίους, όπως γράφει αυτός, οι ντόπιοι ονόμαζαν «Μεγάλους Θεούς». Ακριβώς αυτή η επίκληση μαρτυρεί τη μεγάλη σημασία, που έδιναν οι ντόπιοι στη λατρεία των Διοσκούρων. Γι' αυτό και πρέπει να τιμούνταν οι θεοί αυτοί με κάθε μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα και για περισσότερες της μιας ημέρες στο δήμο Κεφαλής. Το χωρίο του Πausανία έχει ως εξής: «Κεφαλῆσι δὲ οἱ Διόσκουροι νομίζονται μάλιστα, Μεγάλους γὰρ σφᾶς οἱ ταύτη θεοὺς ὀνομάζουσιν».⁵⁷ Πολλοί συνδέουν ή συγχέουν τους Μεγάλους θεούς (Διοσκούρους) με τη Δήμητρα και την Κόρη, που, κατά τη γνώμη μου (βλ. παραπάνω), λατρεύονταν επίσης στην Κεφαλή. Οι Διόσκουροι είναι γνωστοί και ως *Κάβειροι* τόσο όσο και ως Διόσκουροι (Διός Κούροι), με τα ονόματα Ευρυμέδων και Άλκων και δεν πρέπει να συγχέονται στην περίπτωση μας με τους γνωστούς αδελφούς της ωραίας Ελένης, ήρωες Διοσκούρους της Σπάρτης, τον Κάστορα και Πολυδεύκη.⁵⁸ Είναι σχεδόν σίγουρο ότι οι Διόσκουροι ήταν οι αρχαιότεροι θεοί, που εκπροσωπούσαν τις δυνάμεις της επικαρπίας της γης, δικαιοδο-

σίες που αργότερα, δηλ. κατά τους χρόνους που διαμορφώθηκε το Δωδεκάθεο, ανέλαβαν, φαίνεται, η Δήμητρα και η Κόρη της. Πάντως τα Καβείρια μυστήρια ήταν εξίσου γνωστά κατά την αρχαιότητα όσο και τα Ελευσίνια. Οι Κάβειροι⁵⁹ φέρονται και ως προστάτες των μεταλλείων και γενικά της μεταλλεύσεως. Έτσι εξηγείται η ιδιαίτερη λατρεία τους στην Αττική και μάλιστα στη Λαυρεωτική περιοχή. Έτσι δικαιολογούμε ακόμη και την ύπαρξη λατρείας των Διοσκούρων στο δήμο Κεφαλή, που γειτνίαζε με την μεταλλευτική περιοχή του Λαυρίου και συνδέεται άμεσα με αυτήν.⁶⁰ Βέβαια η λατρεία των Διοσκούρων είχε το αποκορύφωμά της στο Σούνιο, αλλά και εδώ στην Κεφαλή είχε μεγάλη σημασία και πλατιά διάδοση. Σε αττική επιγραφή βλέπουμε να ονομάζεται κάποιος αθηναίος «ιερεύς θεῶν Μεγάλων Διοσκούρων Καβείρων»⁶¹ αυτό αναιρεί την προηγούμενη άποψη, που αναφέρεται από τον Πausανία ότι στην Κεφαλή οι κάτοικοί της ονομάζουν τους Διοσκούρους Μεγάλους θεούς. Η επίκληση «Μεγάλοι Θεοί» είχε ευρύτερη διάδοση στον Ελλαδικό χώρο και αυτό είναι το πιο πιθανό.⁶² Εκτός εάν η επιγραφή που μόλις προαναφέραμε, αποδίδεται στους Μεγάλους Θεούς Διοσκούρους της Κεφαλής, που δεν είναι δυνατό να το επιβεβαιώσουμε. Το ότι οι Διόσκουροι ήταν προστάτες των μετάλλων και κατεπέκταση των μεταλλείων, φαίνεται ίσως από άλλη επιγραφή, η οποία αναφέρει ότι στην Αμφιτροπή (προφανώς το σημερινό Μητροπήσι), υπήρχε το Διοσκουρικό μεταλλείο, αφιερωμένο στους Διοσκούρους.⁶³ Αν και αυτό δεν είναι απόλυτο, γιατί εκτός από το Διοσκουρικό μεταλλείο, βρίσκουμε και άλλα, όπως το Ασκληπιακό, το Διονυσιακό, το Αφροδισιακό, το Αρτεμισιακό κλπ. μεταλλείο, που μας κάνει να υποθέσουμε ότι σε κάθε μεταλλείο έδιναν και ένα όνομα θεού, για να τα ξεχωρίζουν κυρίως από τα άλλα και ύστερα για να τιμήσουν κάποιο θεό, ο οποίος — πίστευαν — θα βοηθούσε στη εύρεση και εξόρυξη περισσοτέρου μεταλλεύματος. Για το τελευταίο βέβαια αρμοδιότεροι ήταν οι Διόσκουροι.

Άλλη επιγραφή, και αυτό, νομίζω, είναι πολύ σημαντικό, που βρέθηκε στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, στο σημερινό χωριό Πέτα, κοντά στην Κερατέα, αναφέρει τους Μεγάλους Θεούς και μάλιστα το «Μεγάλους», θέλοντας να το εξάρει, το γράφει με μεγαλύτερα γράμματα.⁶⁴ Δεν γνωρίζουμε, πού βρίσκεται τώρα η επιγραφή αυτή. Ο ΧΡ. ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟΣ σε υποσημείωση δηλώνει ότι κατά τους χρόνους του (το βιβλίο του, Η Κεραταία της Αττικής, εκδόθηκε το 1925) η επιγραφή αυτή «εναπόκειται εις το Μουσείον Κεραταίας».⁶⁵

Η τοποθεσία όπου ήταν χτισμένο το ιερό των Διοσκούρων είναι άγνωστο. Ο ΧΡ. ΣΤΡΑΤΟΚΟΠΟΣ πιστεύει, και όχι αβάσιμα, ότι στην Ντάρδιζα και στο χτήμα των αδελφών Αντωνίου, φαίνονταν στις ημέρες του Ιχνη αρχαίου ναού, ίσως των Διοσκούρων Καβείρων.⁶⁶ Τα Ιχνη αυτά σήμερα, όσο μπορώ να γνωρίζω, δεν υπάρχουν στη περιοχή. Εξάλλου θεωρώ σκό-

πιμο να διευρύνω την περιοχή στην οποία, υποθέτω, ότι θα υπήρχε το ιερό των Διοσκούρων, από την περιοχή της Ντάρδιζας και από το σημείο όπου ο Στρατοκόπος τοποθετεί το ιερό των θεών, μέχρι την Παναγία του Γκαρδικά. Μια συγκεκριμένη τοποθεσία ωστόσο δεν μπορώ να αναφέρω με σιγουριά. Ως γνώστης της περιοχής, μπορώ να πω μόνον, ότι σε μερικά σημεία έχω παρατηρήσει συγκεντρωμένες πέτρες, που πιστεύω ότι είχαν χρησιμοποιηθεί ήδη από την αρχαιότητα. Ίσως ένας λόγος που είχε οικοδομηθεί ο ναός αυτός στην περιοχή της Ντάρδιζας-Παναγίας να είναι και αυτός, ότι τα μέρη αυτά βρίσκονται στα όρια της μεταλλευτικής περιοχής του Λαυρίου. Η έρευνα του HANSJÖRG KALCYK οριοθέτησε με κάθε ακρίβεια τη μεταλλευτική περιοχή της Λαυρεωτικής, που εκμεταλλεύονταν οι αρχαίοι σε διάφορες χρονικές περιόδους, χαράζοντας μια γραμμή από την Ανάβυσσο ως το Δασκαλιό, που πρέπει να περνά από τη Ντάρδιζα.⁶⁷ Από τη Ντάρδιζα επίσης προέρχεται μικρό τεμάχιο από μεγάλο πήλινο πιθάρι, το οποίο βρήκα σε χτήμα μου, που κατά την αρχαιότητα χρησίμευε για να αποθηκεύουν ελιές, κρασί, λάδι και άλλους καρπούς. Το πιθάρι αυτό είχε σπάσει ήδη από την εποχή της χρήσεώς του δηλ. από την αρχαιότητα και το είχαν κολλήσει με δυο χονδρούς μολύβδινους συνδέσμους-ελάσματα μέσα και έξω από το πιθάρι, που σώζονται στα δυο συνδεδεμένα τεμάχια που βρήκα. Το μολύβι αυτό ασφαλώς προερχόταν από τα διπλανά αρχαία μεταλλεία⁶⁸ και δείχνει ότι αυτό ήταν πολύ φθηνότερο από ένα πιθάρι, γιατί και το συγκόλλησαν με μολύβι και δεν εφοδίαστηκαν άλλο, που θα στοίχιζε πολύ περισσότερα χρήματα.

Κέφαλος. Η ανακάλυψη της επιγραφής στο σημερινό χωριουδάκι Πέτα,⁶⁹ που αναφέρει τους Διοσκούρους, ίσως δεν είναι άσχετη με τον ήρωα Κέφαλο και τους Μεδοντίδες. Άλλη επιγραφή που βρέθηκε στα δυτικά της Κερατέας, ανάμεσα στις εκκλησίες της Αγίας Τριάδος και της Αγίας Κυριακής, αναφέρει την τελευταία βασιλική οικογένεια της Αθήνας, δηλ. τους Μεδοντίδες.⁷⁰ Οι δυο αυτές επιγραφές, καθώς και ίχνη Υστερομικηναϊκά, διάσπαρτα στην περιοχή,⁷¹ επιβεβαιώνουν, νομίζω, την άποψή μου ότι ο αρχαιότερος οικισμός της Κεφαλής, που έφθανε ίσως στους Μυκηναϊκούς χρόνους ή και παλιότερα, θα μπορούσε να οριοθετηθεί στις προαναφερόμενες περιοχές της Μεγάλης Αυλής-Πέτας, με το υψηλότερο σημείο του στη Ζωοδόχο Πηγή. Επίσκεψη στην περιοχή με έπεισε ότι εκεί υπήρχε παλιότερα, ίσως από τους Υστερομικηναϊκούς και Γεωμετρικούς χρόνους *Ιερό Κορυφής*, ενώ κατά τους ιστορικούς και ρωμαϊκούς χρόνους λατρευτικός ναός, παράρτημα της Αρτέμιδος Κωλιάδος.⁷² (Βλ. σχετικά παραπάνω).

Ο δήμος Κεφαλής πήρε το όνομά του από τον Κέφαλο, πρώτο βασιλιά του προϊστορικού κράτους του Θορικού.⁷³ Με άλλα λόγια ο Κέφαλος ήταν

ο επώνυμος ήρωας του δήμου Κεφαλής και του γένους των Κεφαλιδών. Ο Κέφαλος πάντως ήταν μυθικός ήρωας της προϊστορικής Αττικής, όπως ο Θησεύς, ο Κέκρωψ και άλλοι, και ίσως σχετίζεται με τους λατρευόμενους στην περιοχή Διοσκούρους.⁷⁴

Ασφαλώς στο δήμο Κεφαλής ιδιαίτερα, και ίσως περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή, λατρεύταν ο Κέφαλος, πράγμα που έμμεσα ειπώθηκε πιο πάνω. Πού όμως βρισκόταν το ιερό του ή ο ναός του μας είναι εντελώς άγνωστο. Είναι ωστόσο πολύ πιθανό να συνδέεται ή να βρίσκεται κοντά στην περιοχή, όπου υπήρχε το ηρώο των Μεδοντιδών,⁷⁵ για το οποίο κάνουμε λόγο αμέσως πιο κάτω.

Μεδοντίδες. Στο δήμο Κεφαλής υπήρχε το ιερό των Μεδοντιδών. Δυτικά της Κερατέας και μεταξύ της Αγίας Τριάδος και της Αγίας Κυριακής (όπως προαναφέρθηκε), βρέθηκε επιγραφή, η οποία αναφέρει την τελευταία βασιλική οικογένεια της Αθήνας, τους Μεδοντίδες. Ο Μέδων ήταν γιός του Κόδρου και διαδέχθηκε τον πατέρα του, είτε ως βασιλιάς, είτε ως επώνυμος άρχοντας. Από αυτόν οι απόγονοι του Κόδρου ονομάστηκαν Μεδοντίδες.⁷⁶ Η επιγραφή έχει ως εξής: «*ἱερὸν Μεδοντιδῶν*».⁷⁷ Οι αρχαίοι Κεφαλείς τιμούσαν τον ήρωα Κέφαλο, ως επώνυμο του δήμου τους, στον οποίο είχαν οικοδομήσει ιερό. Από τον τόπο της ευρέσεως της επιγραφής, αλλά και από όσα είπαμε πιο πάνω, πρέπει να υποθέσουμε ότι το ιερό των Μεδοντιδών, καθώς και αυτό του ήρωα Κεφάλου, βρισκόνταν γύρω από την περιοχή της Αγίας Κυριακής και μέχρι την Αγία Τριάδα και τους Αγίους Θεοδώρους της Πέτας. Οι τρεις αυτές εκκλησίες οριοθετούν το χώρο, νομίζω, όπου υπήρχαν τα δυο αρχαιότερα ιερά της Κεφαλής, αλλά και τον αρχαιότερο οικισμό της. Ο SOLDERS γράφει ότι είναι πολύ αξιοπαρατήρητο το ιερό των Μεδοντιδών στην Κεφαλή. Όπως παλιότερα έτσι και τώρα, συνεχίζει, μπορούμε να πούμε ότι το ιερό των Μεδοντιδών ήταν ένα κατεξοχήν ευγενικό-αριστοκρατικό-ιερό του γένους των Μεδοντιδών ή ένας τόπος λατρείας ηρωοποιημένων προσωπικότητων. Οι Μεδοντίδες είχαν συνδεθεί πολύ στενά με το μοναδικό ιστορικό βασιλικό γένος της Αθήνας. Το ότι στην Κεφαλή δεν έχουν βρεθεί πολλά ευρήματα Μυκηναϊκής εποχής δεν μπορεί να μας εμποδίσει να δούμε την Κεφαλή ως ένα αρχαίο λατρευτικό κέντρο.⁷⁸ Η περιοχή δεν έχει ερευνηθεί αρχαιολογικά, ωστόσο όμως ο SOLDERS υποστηρίζει ότι κάπου στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας, ίσως εκεί όπου εκτείνεται το έδαφος ως μια κυκλώπεια βαθμιδωτή ταράτσα («*kyklopische*» *Terassierung*»), μεταξύ του Αγίου Γεωργίου και του χωριού Κουβαρά, θα ήταν η έδρα του ηγεμόνα, ο οποίος θα κυριαρχούσε προς τα νότια στην κοιλάδα των Μεσογείων.⁷⁹ Ο ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ και ο BUCHHOLZ στηριζόμενοι μάλλον στον SOLDERS, αναφέρουν στο χάρτη τους τον υπερκείμενο λόφο στην Πέτα, ως Μυκηναϊκή ακρόπολη με ερω-

τηματικό.⁸⁰ Δεν αποκλείουμε την υπόθεση αυτή, αλλά δεν έχουμε ανακαλύψει επάνω στο λόφο ίχνη Μυκηναϊκής ακροπόλεως ή άλλων αρχαιοτήτων. Εξάλλου ο λόφος αυτός είναι βραχώδης, πράγμα που δεν ευνοεί την υπόθεση Μυκηναϊκού οικισμού εκεί. Αντίθετα πολλές πιθανότητες Μυκηναϊκού οικισμού συγκεντρώνει ο λόφος, που υψώνεται μεταξύ του Αγίου Γεωργίου και του Κουβαρά. Τούτο ακριβώς υποστηρίζει και ο SOLDERS. (Βλ. σχετικά σημ. 79).

Ο Θόρικος και η Κεφαλή εξάλλου, πατρίδα των Μεδοντιδών, ασφαλώς ήταν τα μοναδικά κέντρα λατρείας της νότιας Αττικής. Οι Κεφαλίδες, βασιλικό γένος από το Θόρικο, τιμούσαν ως βασιλικό ήρωα τον Κέφαλο, από τον οποίο κατάγονταν, τον επώνυμο του δήμου τους. Από αυτά γίνονται φανερές οι λατρευτικές και άλλες σχέσεις μεταξύ των δυο αυτών κέντρων του Θόρικου και της Κεφαλής.⁸¹ Ας υπενθυμίσουμε ακόμη τη λατρεία των Διοσκούρων Μεγάλων Θεών και της Δήμητρας και της Κόρης, που λατρεύονταν στα δυο αυτά θρησκευτικά κέντρα. Ενδέχεται όμως μετά τους Μυκηναϊκούς χρόνους (βλ. στην αρχή της μελέτης μας) να συνέβη κάποια μετακίνηση του κέντρου βάρους στο εσωτερικό της χώρας από το Θόρικο προς το δήμο Κεφαλής, ενώ αργότερα κατά τους ιστορικούς χρόνους το κέντρο του είχε μετακινηθεί νοτιότερα.⁸²

Συμπεράσματα.

Ας συνοψίσουμε τα νέα στοιχεία, που παρουσιάζει η μελέτη μας:

- α) Γίνεται διάκριση του δήμου Κεφαλής από το Μυκηναϊκό οικισμό και την Υστερομυκηναϊκή πόλη, που υπήρχαν στην περιοχή.
- β) Υποστηρίζεται με κάθε πιθανότητα ότι ο Μυκηναϊκός και Υστερομυκηναϊκός οικισμός βρισκόταν στην περιοχή της Μεγάλης Αυλής.
- γ) Δέχεται ότι ο δήμος Κεφαλής ως πολιτική μονάδα, μετά το 507 π.Χ., πρέπει να τοποθετηθεί στην περιοχή του Αγίου Σεραφείμ και μέχρι την πλατεία του Κανατά. (Πλατεία Φιλιππάγκου)
- δ) Υποστηρίζεται ότι οι διάσπαρτοι οικισμοί στην περιοχή και η μετατόπισή τους νοτιότερα, δημιουργήθηκαν από την ανάγκη προσεγγίσεως των κατοίκων στα μεταλλεία της Λαυρεωτικής και σε κατάλληλο λιμάνι, διέξοδο προς τη θάλασσα.
- ε) Δέχεται ότι οι οικισμοί των περιοχών Μεσοχώρι-Ρουτζέρι υπήρχαν ήδη από την εποχή του Κλεισθένη αλλά άκμασαν πολύ αργότερα.
- στ) Δείχεται ότι η ακμή των ιερών των διαφόρων οικισμών της Κεφαλής συμβαδίζει πάντοτε με την ακμή των οικισμών, που βρισχόνταν κάθε φορά στο κέντρο της εμπορικής και κοινωνικής δραστηριότητας της περιοχής.
- ζ) Επισημαίνει ερείπια-υπολείμματα οικοδομημάτων, πιθανότατα ναών

των θεών, τα οποία θα αποτελέσουν τη βάση για μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες.

η) Τέλος η μελέτη αυτή συγκεντρώνει από τις αρχαίες μαρτυρίες, δηλ. τους αρχαίους συγγραφείς και τις επιγραφές, τους Θεούς (Απόλλων, Ήρα-Ειλειθυία, Ἄφροδίτη, Δήμητρα και Κόρη, Παν, Διόνυσος, Ἄρτεμις-Κοχλίας, Ασκληπιός) και τους ήρωες (Διόσκουροι, Κέφαλος, Μεδοντίδες), που λατρεύονταν στον αρχαίο δήμο Κεφαλής και εντοπίζει τα ιερά τους σε κάποιο συγκεκριμένο σημείο της περιοχής, σε άλλους θεούς και ήρωες με κάποια σιγούριά και σε άλλους υποθετικά, πάντοτε όμως εκεί όπου σώζονται υπολείμματα αρχαίων οικοδομημάτων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΩ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Σημειώσεις

1. Πρβλ. *Hans-Günther Buchholz*, Ein Friedhof im Gebiet des Attischen Demos Kephale, *Archäologische Anzeiger* 1963, στ. 456 (στο εξής: Buchholz).
2. Πρβλ. *Buchholz*, στ. 487.
3. Θουκ. VIII 15. Σε κάποιο απάνεμο κολπίσκο του Δασκαλιού αγκυροβόλησε για μικρό χρονικό διάστημα ο πελοποννησιακός στόλος. Είναι ελάχιστα πιθανό να αγκυροβόλησε στην Κακή Θάλασσα, γιατί, ενώ είναι σχετικά βαθείς οι κόλποι της, ωστόσο πλήττεται πολύ από τον αέρα και τις τρικυμίες. Βλ. *Αθαν. Ι. Αντωνίου*, Ο αρχαίος δήμος της Κεφαλής και η σημερινή Κερατέα της Αττικής, «Χρυσή Τομή» (Δελτίο του συνδέσμου πνευματικής και κοινωνικής δραστηριότητας Κερατέας) τεύχος 17, Ιούλης 1980, σ. 3 (στο εξής: *Αντωνίου*, Κεφαλή). Πρβλ. *Buchholz*, στ. 460 σημ. 20.
4. Ο *Χρήστος Στρατοκόπος*, Η Κεραταία της Αττικής, εν Αθήναις 1925, σ. 10. Πρβλ. και σσ. 14,15, τοποθετεί τον αρχαίο δήμο της Κεφαλής στην περιοχή της σημερινής κωμοπόλεως Κερατέας (στο εξής: *Στρατοκόπου*, Κεραταία).
Ο *Ν. Παπαχατζής*, Παισανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά, Αθήνα 1974, σ. 399, γράφει ότι ο αρχαίος δήμος της Κεφαλής είναι καθορισμένος με αρκετή ακρίβεια. Υπήρχαν αραιές εγκαταστάσεις γύρω από τη σημερινή Κερατέα, επάνω στο δρόμο Αθηνών-Λαυρίου, 6 ή 7 χιλιόμετρα δυτικά του όρμου του Δασκαλιού. Από τις εγκαταστάσεις αυτές οι κυριότερες βρισκόνταν στην περιοχή του Μεσόχωρου, σε απόσταση δυο περίπου χιλιομέτρων προς τα βορειοανατολικά της Κερατέας. (στο εξής: *Παπαχατζής*, Αττικά).
Ο *S. Solders*, Die ausserstädtischen Kulte und die Einigung Attikas, Lund 1931, σ. 119, φαίνεται ότι τοποθετεί το δήμο Κεφαλής στα νότια του Μαρχοπούλου, μεταξύ του βουνού της Μερέντας και του Πανελίου όρους, στην περιοχή προφανώς της Πέτας, της Μεγάλης Αυλής και μέχρι της Κερατέας (στο εξής: *Solders*).
Ο *Buchholz*, στ. 493, τοποθετεί το δήμο Κεφαλής στο Ρουτζέρι. Βλ. αναδιπλ. χάρτη της περιοχής στο τέλος της μελέτης του.
5. Όπως π.χ. οι θεοί Ἄφροδίτη, Απόλλων, Διόσκουροι, Ήρα.
6. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 47 κεξ., όπου αναφέρει επιγραφές, που βρέθηκαν στην περιοχή της Κερατέας.
7. *Αντωνίου*, Κεφαλή, σ. 4. Η Βαλμέσα παλιότερα ονομαζόταν και «Λεοντάρη», ενδεχομένως από το μαρμάρινο λεοντάρι, που βρέθηκε στην περιοχή, σύμφωνα με πληροφορίες συμπατριωτών μου. Ίσως να είναι το ίδιο που βρισκόταν εγκαταλειμμένο ως χθες

- στην αυλή του παλαιού Σταθμού Χωροφυλακής. Είναι «πανταχόθεν αποκεκρουμένο» και γιαυτό δύσκολα αναγνωρίζεται.
8. Θεωρώ σκόπιμο να σημειώσω όλα τα τοπωνύμια της περιοχής, όσα μπόρεσα να συγκεντρώσω, τα οποία ήταν σε χρήση παλιότερα και μερικά είναι και σήμερα, ώστε να έχει κανείς όσο το δυνατόν πλήρη εικόνα της περιοχής με την ποικιλία τοπωνυμίων, μερικά από τα οποία ασφαλώς ταυτίζονται :
- Ρουτζέρι ή Λεμπρό,
Γκούρι Μπάρδι (αρβ.) ή Άσπρη Πέτρα (ερμ.),
Μύλος, Άγιος Σεραφείμ, Γερακίνα, Βηλαρά ή Βηλαράς.
Κόντρα ή Κόντρα Βηλαρά, Μπούκι,
Στρίφι ή Άγιος Σεραφείμ, Γράβα ή Γκράβα
Μεσοχώρι ή Μεσοχωρή. Το Μεσοχώρι αντιπροσωπεύει την ίδια περιοχή με το Σοχώρι, δηλ. πρόκειται για το ίδιο τοπωνύμιο, το οποίο λεγόταν έτσι ίσως χάριν συντομίας.
Δέλπιρα (αλβ.) που σημαίνει την αλεπού.
Ντάρδιζα (αλβ.) από το Ντάρδ που σημαίνει την αχλαδιά.
Σιγκίνι (αλβ.) από το Σίν-Γκίνι που σημαίνει Άγιος Γιάννης. Πάναγια ή Παναγια
Γκαρικά ή Γκαρικάς,
Λαχώρι, ίσως από το Ελαιοχώριον >Λαιχώριο>Λαιχώρι>Λαχώρι.
9. Άντωνίου, Κεφαλή, σ. 4 κέξ.
Ετοιμάζω μελέτη με θέμα: Το αναφερόμενο από την προφορική παράδοση ως Αδριανείο Υδραγωγείο Κερατέας-Αναβύσσου (Κεφαλής-Αναφύστου) προέρχεται πράγματι από τον ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό;
10. Στρατοκόπου, Κεραταία, σσ.15-18. Παπαχατζή, Αττικά, σ. 400.
11. Πρβλ. Στρατοκόπου, Κεραταία, σ. 14. Ο Buchholz, στ. 497, βλ. και αρ. 13 στο χάρτη, που βρίσκεται στο τέλος της μελέτης του, ο οποίος κάνει λόγο για το δήμο Κυρτελδαι, που τοποθετεί στην περιοχή Διονύσου και μέχρι την παραλία της Κακή-Θάλασσας με ερωτηματικό. Αυτός ετυμολογεί το όνομα από το κυρτεύς = αλιεύς και κύρτος = το κυρτόφαρο, εξήγηση πολύ πιθανή. Δεν θεωρώ όμως την περιοχή καθόλου κατάλληλη για το δήμο Κυρτελδαι, ούτε μπορώ να δεχθώ το σκεπτικό του Buchholz ότι «αφού στο Δασκαλιό τοποθετείται ο δήμος Ποταμός δεν μένει άλλη περιοχή για να τοποθετήσουμε το δήμο αυτό παρά η σημ. περιοχή Διονύσου - Κακή Θάλασσας.» Αντίθετα σήμερα, όταν λέμε Δασκαλιό εννοούμε αρκετούς κολπίσκους, όπως επίσης και άλλους κολπίσκους που φθάνουν ως το Θόρικο, σε ένα των οποίων θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε ίσως το δήμο Κυρτελδαι.
12. Πρβλ. W. Wrede, Attika. Vortrag in der Deutschen Arbeitsgemeinschaft zu Athen, Athen 1934, σ. 9. Βλ. και παρακάτω σημ. 70.
13. Πρβλ. K. Kerényi, Die Heroen der Griechen, Zürich 1958, σ. 144 κέξ.
14. Άντωνίου, Κεφαλή, σ. 5 και σημ. 30.
Θα ήταν πολύ χρήσιμη και ευπρόσδεκτη μια προσωπογραφική έρευνα των επιγραφών, που αναφέρουν δημότες από την Κεφαλή, η οποία θα έλυne το πρόβλημα της καταστροφής και εγκαταλείψεως του δήμου. Υποθετικά δεχόμαστε ότι καταστράφηκε κατά τον 3ο αι. μ.Χ. από τους Ερούλους. Πρβλ. για το δήμο των Φιλαδών Άθανασίου Ιω. Αντωνίου, Βραυρώνια Προσωπογραφία. Φιλάδαι και Κυδαντίδαι δημόται, Αθήνα 1980, σ. 108 κέξ.
15. I G II² 4974 : «in vico Kerate».
16. Toepffer, R E II (1894), s.v. Achniadai, στ. 248 κέξ.
17. Στρατοκόπου, Κεραταία, σ. 21.
18. Από τη θέση αυτή θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον φίλο κ. Σταύρο Ιατρού, που είχε την καλοσύνη να με συνοδεύσει στις αρχαιολογικές μου περιπλανήσεις

και να τραβήξει διάφορες φωτογραφίες, χρήσιμες στη μελέτη αυτή.

Τα υπολείμματα αρχαίου ναόσχημου οικοδομήματος βρίσκονται ακριβώς απέναντι από το σπίτι του κ. Χρ. Μαργαράνη, ο οποίος μας πληροφόρησε ότι τα ερείπια αυτά ανήκουν στο χτήμα της κ. Σοφίας Δημ. Αντωνίου. Στα ανατολικά των ερειπίων, υπάρχει μικρός λοφίσκος σαν τύμβος, ο οποίος κατά τη γνώμη μου έχει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Στα νότια του οικοδομήματος και σε απόσταση διακοσίων περίπου μέτρων από τα ερείπια αυτά υπήρχε η εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, ενώ η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη βρισκόταν διακόσια περίπου μέτρα από τον ασφαλοστρωμένο δρόμο Κερατέας-Κακή Θάλασσας, αριστερά στο δεύτερο χωματόδρομο. Μικροί σωροί από πέτρες και άλλα ερείπια σώζονται επί τόπου, για να θυμίζουν τις παλιές αυτές εκκλησίες.

19. Πρβλ. την εντοιχισμένη επιγραφή στον Άγιο Αντώνιο, την οποία εντοπίσαμε στην είσοδο της εκκλησίας δεξιά, καθώς και την επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Βλ. σχετικά *Στρατοκόπου, Κεραταία*, σσ. 6 και 83 σημ. 14. I G II² 2612 : «Zu Keratia in der Kirchenmauer der Αγία Παρασκευή.»
20. Η προσωνομία Ειλειθυία ανήκε κυρίως στην Άρτεμιν. Βλ. σχετικά *Athanasios Antoniou, Minoische Elemente im Kult der Artemis von Brauron, Philologus*, 125, 1981, σ. 293 κεξ.
21. *Solders*, σσ. 7. 119.
22. Δεν είναι άσχετο, νομίζω, το γεγονός της εντοιχίσεως της επιγραφής στον Άγιο γαντώνιο και στην Αγία Παρασκευή, με την άποψη ότι, όπου υπήρχε αρχαίος ειδωλολατρικός ναός, στην περιοχή αυτή έχτιζαν χριστιανικούς ναούς, για την οικοδόμηση των οποίων χρησιμοποιούσαν και αρχιτεκτονικά μέλη ή επιγραφές, δίνοντας έτσι ίσως ένα συμβολισμό στην ενέργειά τους αυτή, ότι δηλ. η νέα αληθινή χριστιανική θρησκεία οικοδομήθηκε επάνω στα συντρίμια της παλιάς ειδωλολατρικής θρησκείας.
23. I G II² 2604: «Prope vicum Keratea ubi nunc est penes Ioannem Sotopoulos».
24. *Ισαίος*, Περὶ του Μενεκλέους κλήρου, II 31.
25. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 400.
26. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 20.
27. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 83 σημ. 13 και σ. 85 σημ. 34.
28. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 20.
29. *Solders*, σ. 49 (= I G I² 869).
30. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 20. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 400. *Solders*, σσ. 49.119.
31. Πρβλ. *Solders*, σσ. 49.74.
32. Ομηρικός Ύμνος Δήμητρος, στίχ. 126.
33. Πριν από λίγα χρόνια, όταν η Κερατέα ήταν ένα καθαρά γεωργικό χωριό, οι γεωργοί αφιέρωναν στον Άγιο Δημήτριο τους πρώτους καρπούς τους από τα προϊόντα, που αυτοί καλλιεργούσαν. Μια μικρή σακκούλα με στάρι ή μια μπουτλια λάδι κλπ. αφιέρωναν στον Άγιο και αυτά ήταν τα λεγόμενα «πρωτόλεια.»
34. Πρβλ. *Ιω. Δρ. Σταματάκου*, Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης, Αθήναι 1949, λ.θλ. θεός, (η) αντί θεά, θείαινα.
35. *Ιω. Πατροχειλου*, Το σπήλαιον Κερατέας, αρ. 57 «Δελτίον Ελληνικής σπηλαιολογικής Εταιρείας, τ. III, τεύχος 7, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1956, σσ. 143.144.149.
36. Είναι πολύ πιθανό στον Άγιο Χαράλαμπο να υπήρχε ειδωλολατρικός ναός.
37. *Πετροχειλου*, Το σπήλαιον Κεραταίας, σ. 143.
38. *Πετροχειλου*, Το σπήλαιον Κεραταίας, σ. 149. Δεν μπορώ να καταλάβω τί σημαίνει η φράση του: «Εντός του κλασικού υλικού του σπηλαίου...» Μήπως πρόκειται για τυπογραφικό ή άλλο λάθος; Επίσης, νομίζω, ότι ο προσδιορισμός του αγγείου ως «έκκεν-

- τρον τοιούτο εις φυσικόν μέγεθος, χρώματος καστανομέλανος», δεν είναι ορθός και σύμφωνος με την αρχαιολογική ορολογία.
39. Είναι ανακριβές αυτό που γράφεται (βλ. *Πετροχειλίου*, ό.π. σ. 144), ότι «το σπήλαιον αυτό δέχεται κατ' έτος τους περισσότερους επισκέπτας εξ όλων των σπηλαίων της Αττικής», γιατί ως γνωστό το σπήλαιο «Κουτούκι» της Παιαίνιας είναι εκείνο, που τραβά ένα πλήθος από επισκέπτες σε όλες τις εποχές του έτους και φυσικά είναι αξιοποιημένο τουριστικά.
  40. Στράβων IX 398, 14 : «στην περιοχή του Αναφλύστου είναι και το Πανείον και το ιερό της Κωλιάδος Αρτέμιδος...»
  41. Σήμερα έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζεται η περιοχή όπου βρίσκεται το εξωκλήσι «Ζωοδόχος Πηγή» με το τοπωνύμιο Πανί, (το), που, νομίζω, ότι προέρχεται κατευθείαν από την αρχαία ονομασία Πάνειον ή Πανείον, από την οποία με την πάροδο του χρόνου και ίσως χάριν συντομίας, προήλθε το τοπωνύμιο Πανί.
  42. Πρβλ. *Solders*, σ. 37. *Buchholz*, στ. 458 σημ. 10. *Παπαχατζή*, Αττική, σ. 400.
  43. Πρβλ. *Solders*, σ. 41. *Buchholz*, στ. 459 και 496. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 406 (Χάρτης της αρχαίας Κεφαλής).
  44. *Buchholz*, στ. 496 σημ. 121 και 122.
  45. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 406 (Χάρτης περιοχής της αρχαίας Αττικής).
  46. *Solders*, σ. 406 (Χάρτης περιοχής της αρχαίας Αττικής).
  46. *Solders*, σ. 37. Ως γνώστης της περιοχής, μια και η ιδιαίτερη πατρίδα μου είναι η Κερατέα, συμφωνώ με τον *Buchholz* στο ότι ένα τέτοιο σπήλαιο δεν υπάρχει στην περιοχή αυτή. Πρβλ. *Buchholz*, στ. 458.
  47. Πρβλ. το χωρίο του Στράβωνος σε μετάφραση στην παραπάνω σημ. 40.
  48. Η πληροφορία αυτή προέρχεται από τον επιμ. αρχαιοτήτων κ. Βαγγ. Κακαβογιάννη.
  48. Ηρόδ. III 33-35.
  50. Πaus. I 4,5.
  51. Πρβλ. *Χρήστος Ν. Πέτρου-Μεσογειή (1909-1944)*, *Άπαντα*, Καλύβια 1984, σσ. 41.42.43.44.
  52. Στράβ. IX 398, 14.
  53. Πρβλ. *Solders*, σ. 57. *Buchholz*, στ. 492 και σημ. 103, όπου: «Sollte aus der Megáli Aulí, wie A. Milchhöfer vermutet, eine Weihinschrift für Asklepios stammen, die als Stifter Προσπάλτιοι nennt,¹⁰³ scheint erwiesen, dass das Fundgebiet - trotz anderer moderner Grenzangaben¹⁰⁴ - zum demos Prospaltos und eben nicht zu Képhale gehörte.»
  54. Παρόμοιο βόθρο ή ιερό αποθέτη μπορεί να παρατηρήσει κανείς μπροστά από το ναό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, στη Βραυρώνα. Ως γνωστόν, στον ιερό αποχέτη έρριχναν τα αναθήματα, που είχαν καταστραφεί από το χρόνο και δεν είχαν κάποια αξία κατά τη γνώμη των ιερέων του ναού. Χτίζοταν μέσα στη γη, στο μέγεθος μεγάλου πιθαιού και συνήθως μπροστά από το ναό.
  55. *Kerenyi*, *Die Heroen der Griechen*, ό.π., σ. 11 κεξ.
  56. *Athanasios Antoniou*, *Minoische Elemente im Kult der Artemis von Brauron*, *Philologus* 125, 1981, σ. 293 κεξ.
  57. Πaus., Αττικά XXXI 1.
  58. *Στρατοκόπου*, *Κεραταία*, σ. 18 και σημ. 23 σελίδας 84.
  59. *Στρατοκόπου*, *Κεραταία*, σ. 18.
  60. Πρβλ. *Hansjörg Kalczyk*, *Untersuchungen zum attischen Silberbergbau. Gebietsstruktur, Geschichte und Technik*, Frankfurt am Mein-Bern 1982, σσ.13.14.18 κεξ.
  61. *Στρατοκόπου*, *Κεραταία*, σ. 19. *Γ.Α.Παπαβασιλείου*, Π Α Ε 1912, σ. 152.

62. *Παπαβασιλείου*, Π Α Ε 1912 σσ. 152.153.
63. Θα ήταν, νομίζω, ενδιαφέρουσα μια μελέτη όλων των επιγραφών, που αναφέρουν μεταλλεία ή μισθώσεις μεταλλείων, από τις οποίες θα πρέπει να αποδελτιωθούν και να μελετηθούν λέξεις όπως αυτές που επισημάναμε, διαβάζοντας πρόχειρα τις επιγραφές, *Διοσκουρικό, Αρτεμισιακό, Αφροδισιακό, Διονυσιακό, Ασκληπιακό* μεταλλείο. κλπ.
64. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σσ. 19. 49 και 90 σημ. 101: «Κλαύδιος Ρούστιος ἐμνήσθη τῶν ἰδίων ἐπαγαθῶν παρὰ τοῖς Θεοῖς Μεγάλοις.»
65. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 85 σημ. 29. Είναι άγνωστο πού βρίσκεται τώρα η επιγραφή αυτή. Ούτε όσοι ασχολούνται με τα κοινά, δηλ. με το δήμο Κερατέας, είχαν κάτι συγκεκριμένο να μου υποδείξουν. Άλλοι μου είπαν ότι ορισμένα «αρχαία τεμάχια μαρμάρων» βρίσκονταν σε ισόγεια αίθουσα του πρώην Δημαρχείου, που εγκαταλείφθηκε, γιατί έπαθε ζημιές από τους σεισμούς, και άλλοι ότι ενδέχεται τα μάρμαρα αυτά να βρίσκονται σε παλιά αποθήκη του δήμου στον εγκαταλειμμένο σταθμό του τραίνου. Δεν αποκλείεται ωστόσο όλες αυτές, τις επιγραφές καθώς και αυτές που μου έγραψε ο Στρατοκόπος σε επιστολή του, να τίς μετέφερε η αρχαιολογική υπηρεσία στο επιγραφικό μουσείο της Αθήνας.
66. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 19.
66. *Kalcyk*, *Untersuchungen zum attischen Silberbergbau* σ. 8, πρβλ. και σ. 89.
68. Όμοιο περίπου τεμάχιο κεραμικό με μολύβδινους συνδέσμους, που ένωσαν τα σπασμένα τεμάχια πιθαριού υπάρχει σε φωτογραφία στο βιβλίο του *Κ.Η.Κονοφάγου*, Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής αργύρου, Αθήνα 1980, σ. 361, εικ. 15-2: Σύνδεσμος μολύβδινος που συγκρατούσε δυο τεμάχια ραγισμένου αγγείου.
68. Βλ. παραπάνω σημ. 63.
70. *Solders*, σσ. 92.119. *Buchholz*, στ.492 κεξ. και σημ. 105, στ. 493 σημ. 106.
71. Πρβλ. *Buchholz*, στ. 457 σημ. 8 κεξ. και στ. 458. Την υπόθεσή μου αυτή, εκτός των άλλων που αναφέρω στο κείμενο, ενισχύουν, νομίζω, και τα πορίσματα από μικρές ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στα Νοτιοδυτικά του Βελατουριού Κερατέας, στο οποίο ανακαλύφθηκε νεκροταφείο με κεραμεική της Πρωτοχαλκής 1 και 2 εποχής, όπως επίσης και της Μέσης Εποχής του Χαλκού. (Από την ανακοίνωση της κ. Όλγας Κακαβογιάννη στην Α' επιστημονική συνάντηση Ν.Α. Αττικής, Αφιέρωμα στον Χρίστο Ν. Πέτρου-Μεσογείτη, Καλύβια Αττικής την 19-10-84).
72. Βλ. χωρίο Στράβωνος IX 398, 14, στην παραπάνω σημ. 40.
73. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 15. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 400.
74. *Στρατοκόπου*, Κεραταία, σ. 18.
75. Πρβλ. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 400. Όπως φαίνεται ο Παπαχατζής παρέλαβε τα περισσότερα στοιχεία του από τον *Solders*, σ. 92, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, όπως και σ. 119. *Buchholz*, στ. 492 κεξ. και σημ. 105.106.
76. Βλ. *Παπαχατζή*, Αττικά, σ. 400.
77. *Solders*, σ.92. *Buchholz*, στ. 492 κεξ.
78. *Solders*, σ.119 κεξ.
79. *Solders*, σ.120.
80. *Solders*, ό.π.: «Wer aber den oben genannten Weg hinauswandert, der kann sich schwerlich des Gedankens erwehren, dass irgendwo an der Nord Seite des Tales, vielleicht ebendort, wo eine langgestreckte «Kyklopische» Terasierung zwischen Hag. Georgios und dem Dorf Kuvaras sichtbar ist, der Fürst residiert haben muss,...» Ο *Buchholz*, ακολουθώντας προφανώς τον *Solders*, γράφει για το λόφο, που βρίσκεται επάνω από το χωριό Πέτα: «ύψος 303, πιθανώς μυκηναϊκή ακρόπολη», ενώ ο *Παπαχατζής*, Αττικά, σ. 406, σημειώνει στο χάρτη του: Μυκηναϊκή ακρόπολη; με ερωτηματικό. Όμως, αν καταλαβαίνω καλά, ο

Solders γράφει για το λόφο, που υφούται μεταξύ της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και του Κουβαρά, που βέβαια δεν είναι αυτός, που σημειώνουν ο Παπαχατζής και ο Buchholz.

81. Σήμερα ο Θόρικος παράκμασε και τη θέση του κατέλαβε από το τέλος του περασμένου αιώνα το Λαύριο, τα δε χωριά της νότιας Αττικής αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα από το Θορικό. Ωστόσο υπάρχει μια παμπάλαια παράδοση ακμής. Τότε ασφαλώς πρέπει να είχαν υπαχθεί οι πλησιόχωροι δήμοι και τα χωριά διοικητικά στο Θορικό, γιατί σε παλιά συμβόλαια, του περασμένου αιώνα, βρίσκουμε να αναφέρεται η Κερατέα, καθώς και τα άλλα γειτονικά χωριά, ως χωριά του τέως δήμου Θορικίων. Πρβλ. Καλύβια ή Κερατέα ή Ανάβυσσος ή Κουβαράς τέως δήμου Θορικίων.
82. Πρβλ. *Solders*, σ.123, όπου: «Auf alte Beziehungen zwischen diesen beiden Orten deuten die oben (s. 119) erwähnten Kulte der Demeter-Kore hin. Verschiebung des politischen Schwerpunktes ins Innere des Landes dürfte hier geschehen sein.»

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΙΩ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Summary

CODS AND HEROES OF THE ANCIENT DEMOS «KEPHALI».

The present study is documented from written monuments and ancient authors and it is referred to the Gods and Heroes who used to be adored in the ancient Demos known as «Kefali».

The Gods were:

α) Apollo, b) Hera-Eileithyia, c) Aphrodite, d) Demeter and Daughter, e) Pan, f) Dionysos, g) Artemis - Koliass, h) Asklepios.

The Heroes were:

a) Dioskuroi, b) Kephalos, e) Medontides. In addition, this study investigates successfully the topography and localisation of Mycenaean oikismos, the later establishments city and as well the Demos -Kephali».

In this study there is enough information concerning the possible existence of temples, ancient public buildings and other ruins, which could be identified when excavation will bring them to light.

ATHANASIOS IO. ANTONIOU